

TÜRKİYE'DE LİBERAL DÜŞÜNCENİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

Mehmet SEYİTDANLIOĞLU

Osmanlı İmparatorluğu XIX. yüzyılın başlarından itibaren her bakımdan bir yeniden yapılanma sürecine girmiştir. Bu yenileşme yalnızca devletin kurumlarında kendisini göstermekle kalmamış, aynı zamanda Osmanlı siyasi düşüncesi de önemli değişiklikler geçirmiştir. İşte bu değişme süreci içerisinde Avrupa'da doğup gelişen kimi liberal düşüncelerin de Türkiye'ye girmeye ve onu etkilemeye başladığını görürüz. Bu yüzyılda, Avrupa liberalizmde olgunluk devrini yaşarken Osmanlı İmparatorluğu henüz çağa yön veren bu yeni fikirlerden habersiz bulunuyordu. Ancak, geçmiş yüzyılların muzaffer ordularının Avrupalı rakipleriyle yaptıkları savaşlarda yenilmesi, yöneticileri eskimiş devlet yapısını ve daha sonra da düşünceyi değiştirmeye, yenileştirmeye mecbur bırakacaktır. İşte bu değişme ihtiyacıdır ki, İmparatorluğu liberal fikirlerle tanıştırmıştır. Liberal fikirler başlangıçta "yenileşme" ya da o günlerin deyişiyle "tanzimat, ıslahat" kavramları adı altında Osmanlıya ulaşmış, Osmanlı yöneticisi, aydını liberal devlete yönelişi bu kavramlar yoluyla dolaylı olarak tanımıştır. Bu bakımdan, liberal fikirlerin Türkiye'de aslında hiç de köksüz ve yeni olduğu söylenemez. Liberal düşüncelerin ülkemize girişi XIX. Yüzyılın ilk çeyreğine kadar geriye uzanan bir süreç olmuş ve yenileşme-modernleşme ile eş anlamlı olarak görülmüştür.

Osmanlı İmparatorluğunda yenileşmenin başlangıcı XVIII. yüzyılda Lâle Devri (1718-1730)'ne kadar iner. Bu dönemden itibaren Osmanlı aydınları (özellikle bürokrasi) devletin içinde bulunduğu durumu sorgulamaya başlarlar. Osmanlıdaki değişim ve onları bu arayışa iten temel neden, geçmiş yüzyılların muzaffer ordularının, Avrupalı rakipleriyle yaptıkları savaşlarda uğradıkları yenilgiler olmuştur. Bu nedenle ilk dönem modernleşme arayışları daha çok askerî amaçlı ve orduya yönelik olur. Ancak, bu amaçla yola çıkan yönetici kadro ve ondokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinden sonra oluşmaya başlayan Osmanlı entelijansiyası, giderek eskimiş devlet yapısının yanısıra düşüncede de değişme ve gelişmenin gerektiğini kabul ederler. Lâle Devri'nden sonra başa geçen bütün padişah ve yöneticiler bu yolda çaba göstermişlerdir.^[1]

1789' a gelindiğinde Avrupa Fransız İhtilâli ile çalkalanırken, Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetim değişikliği olmuş tahta III. Selim (1789-1807) geçmiştir. Bu büyük imparatorluk, Fransız İhtilâli'nin getirdiği "milliyetçilik" fikirleriyle sarsılırken, artık yenileşme ihtiyacı da kaçınılmaz olarak kendisini göstermiştir. III. Selim bu amaçla yeni bir reform paketi ortaya koymak üzere hazırlıklara başlar. Devlet adamı ve aydınlardan yapılacak yeniliklere esas olmak üzere "ıslahat lâyhaları" hazırlamalarını ister. Hazırlanan projelerde üç temel görüşün ortaya çıktığı görülür. Bir kısım aydın geleneksel Osmanlı kural ve kurumlarının canlandırılmasını gerekli görürler. Diğer görüş ise eski ve yeni kurumların uyuşturulması suretiyle bir düzenlemeye gidilmesi taraftarıdır. Üçüncü görüşün taraftarları ise, eski kurumların kaldırılarak, yenilerinin oluşturulması

gereğine işaret ederler.^[2] Böylece III. Selim hazırlıklı olarak, 1792-93 yıllarından itibaren "Nizâm-ı Cedid - Yeni Düzen" adını verdiği ıslahat programını uygulamaya koyar. İlk yenilikler şüphesiz askeri amaçlı olur, yeni bir ordu (Nizâm-ı Cedid Ordusu) kurulur. Tophane ve donanmada ıslahat yapılır. Yeni ordunun masraflarını karşılamak üzere *Îrâd-ı Cedid Hazinesi*, bir kısım devlet gelirlerinin buraya aktarılması ile oluşturulur. Yönetimde bir takım disipline dayalı önlemler getirilir. Diploması ve dış ilişkilerde denge politikası izlenmeye başlanır. Londra, Viyana, Berlin, Paris gibi önemli Avrupa başkentlerinde daimi elçilikler açılarak, karşılıklı diploması prensipleri benimsenir. III. Selim devri geleneksel ile yeninin yan yana yaşadığı bir dönem olmuştur. Eski kurumlar yaşarken, onların yanında yenileri oluşturulmuştur. Ancak, bu durum çok geçmeden III. Selim'e karşı bir muhalefetin oluşmasına yol açar. Reformlarla çıkarları sarsılan Yeniçeri Ocağı, devlet adamları, ulemâ, taşrada âyân durumlarının sarsılmasından dolayı Selim'e karşı tavır alırlar. Nitekim, 1807'de Yeniçeri Ocağı ayaklanır. Çıkan karışıklık ve istikrarsızlığın durulmasına kadar geçen bir yıllık süre sonunda Nizam-ı Cedid ve getirdiği yeniliklerden hiç bir eser kalmamıştır. Bununla birlikte, reform düşüncesi yaşamaktadır. Özellikle, bu dönemde açılmış olan elçilikler Avrupada varolan yeni ve liberal fikirlerin girdiği pencereler olurlar.^[3]

1808 yılında Osmanlı tahtına çıkan II. Mahmud, Selim'in başlattığı reformları devam ettirir. Saltanatının ilk yılında imzalanan *Sened-i İttifak* ise, Osmanlı tarihinde ilk kez hükümdarın yetkilerini kısıtlamaya dönük bir belge olarak dikkati çeker. Her ne kadar uygulanmamış, ölü doğmuş bir vesika olsa da mutlakiyeti sınırlama amacı güden bir metin olması dolayısı ile önemlidir.^[4] Öte yandan, özellikle 15 Haziran 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra II. Mahmud yeni bir reform programını yürürlüğe koyar. II. Mahmud'un yenilikleri aslında 3 Kasım 1839'da ilân edilecek olan Tanzimat Fermanı'nın ön hazırlıkları gibidir. İlk reform yine askerî alandadır. *Asakir-i Masûre-i Muhammediye Ordusu* kurulur. İtalya ve Fransa'dan uzman subaylar getirilerek modern bir şekilde eğitilmesine çalışılır. 1834 yılında, Türkiye'nin siyasî hayatına damgasını vuracak bir eğitim kurumu olan *Harbiye Mektebi* açılır.

Tanzimat'a giden yolda son derece önemli bir aşama olan merkezî yönetim organlarındaki yenilikler de yine bu dönemde yapılır. II. Mahmud, merkezi hükümete yeni ve batılı bir şekil vererek İmparatorluktaki desantralize eğilimleri yok etmeğe gayret eder. Eyaletlerde merkezî yönetimden bağımsız hareket etmeğe başlayan Âyân ve mütegalibenin gücünü kırmak suretiyle, onları etkisizleştirerek merkeze daha sıkı bağlarla bağlı bir yönetim ortaya koymaya çalışır. Bu konuda da 1815'te başlayan Yunan isyanları dışında başarılı olur. Öte yandan, Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın reformlar yaparak geliştirdiği Mısır'ın rekabeti ile karşı karşıya kalmıştır. Hiç şüphesiz bu da O'nu reformlar yapmaya iten ana nedenlerden birisidir. Eyalet yönetimi bu şekilde düzenlenirken, merkezî yönetimi de bu amaca uygun işlevsel bir yapıya kavuşturmaya çalışır.

İlk düzenlemeler hükümetin yapısında gerçekleştirilir. Hükümet yönetiminde bakanlar kurulu yapısına doğru bir yöneliş vardır. Sadrazamlık, *başvekil* ünvanını

olarak bakanlar kuruluna başkanlık edecek yüksek bir koordinasyon makamı haline getirilir. Sadaret Kethüdalığı, içişleri bakanlığı olarak *Umûr-ı Mülkiye Nezâreti'* ne dönüştürülür, daha sonra ismi *Dahiliye Nezareti* olarak değiştirilir. O zamana kadar Divân-ı Hümâyün'a bağlı olarak devletin dış ilişkilerini yürüten Reisü'l-küttablık 1836 yılında *Hariciye Nezareti* olarak yeni baştan teşkilatlandırılır. 1836 yılında *Deavî Nezâreti*, 1839 yılında da *Ticaret Nezâreti* kurulmuştur. Hazine-i Âmire ve Darphane-i Âmire birleştirilerek *Maliye Nezâreti'* ne dönüştürülür. Böylece, modern anlamda bakanlar kurulu diyebileceğimiz *Meclis-i Vükelâ* kurulmuştur. Devlet bürokrasisi de yeni baştan ele alınır, memurlar ilk defa bu dönemde iç ve dış işlere bakmak üzere iki uzman sınıfa ayrılırlar, devlet işlerinde rüşvetin kaldırılabilmesi için merkezi hazineden aylık maaşlar bağlanır. Bütün bunlara ünvan ve rütbe hiyerarşisinin düzenlenmesi ve memurlar için bir *ceza kanunnamesinin* yapılması eklendiğinde, etkilerini günümüze kadar sürdüren modern Osmanlı bürokrasisinin oluşturulmuş olduğunu görürüz. Tanzimat sonrasının güçlü *Bâb-ı Âlî'* si ki, Avrupalılar ona Sublim Porte diyorlardı, kurulmuştur.

Bütün bunlara ek olarak devlet hayatında çok önemli yerleri olacak bir dizi danışma meclisleri kuruldu. 1836' da askerî reformları yürütmek üzere *Dâr-ı Şurâ-yı Askerî*, 1838 yılında ise *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye* oluşturuldu. Üyelerinin seçilmesi şekliyle değil ama, çalışma şekli ve iç tüzüğü ile Türkiye'de parlamento'nun öncüsü sayılabilecek olan bu meclis, çeşitli isim değişiklikleriyle varlığını sürdürdüğü günümüze kadar (Şûrâ-yı Devlet, Danıştay, Yargıtay), son derece önemli bir işlevi yerine getirmiş, yasama, yürütme ve yargı güçlerinin ayrılması gibi modern demokrasilerde görülen yüksek bir danışma organı olarak Osmanlı yönetimi içerisindeki yerini almıştır. Meclis-i Vâlâ'nın yanısıra kurulan Nezaret Meclisleri ve eyâlet yönetiminde teşkil edilen Vilâyet Meclisleriyle, Tanzimat Döneminin sonlarına gelindiğinde, Osmanlı yönetiminde sınırlı da olsa temsili sistem ve kollektif aklın süzgecinden geçirilmek suretiyle karar alma gibi parlamenterizme öncülük edecek liberal nitelikli altyapı kurumları oluşmuş bulunuyordu

Hükümet kurumlarında yapılan değişiklikleri kısaca belirttikten sonra, değinmemiz gereken bir diğer önemli kurum da Tanzimat Dönemi düşünce hayatımıza kaynaklık eden *Tercüme Odası'* dir. 1821 Yuna İsyanı' ndan sonra kurulduğunu gördüğümüz bu oda, dış ilişkilerimiz bakımından gördüğü önemli işlevin yanısıra, yetiştirdiği önemli şahsiyetler bakımından söz edilmesi gerekli bir kurumdur. Başta Tercüme Odası olmak üzere hariciye mesleğinden yetişen bürokratlar Tanzimat' in yaratıcıları ve fikir babaları olmuşlardır. Başta Mustafa Reşid Paşa olmak üzere, Sâdık Rifat Paşa, Âlî Paşa ve Fuad Paşa buradan yetişen liberal yapıda devlet adamlarıdır. II. Mahmud reformlarıyla İmparatorlukta yeni bir çığır açmıştı. Fakat 1839 yılında ölümü, O' nu yeniliklerinin daha da geliştiğini görmekten alıkoydu. Ancak, artık İmparatorluk daha liberal reformlara beşiklik edecek olan Tanzimat Fermanı' nın ilânına gebeydi.

3 Kasım 1839 günü ilân edilen **Tanzimat Fermanı** getirdiği prensiplerle Osmanlı İmparatorluğu'nu bir hukuk devleti olma yoluna sokarken, yönetimde ve düşüncede artık geriye dönüşü olmayan bir yenileşmeye de kapıları açmaktaydı.

Mustafa Reşid Paşa tarafından kaleme alınan ve bir hatt-ı hümayûn (padişah fermanı= ordonnance impériale) olarak ilân edilen ve yarı anayasal bir belge olan bu ferman başlıca üç temel prensip öngörmektedir: Osmanlı vatandaşlarının can, mal ve ırz dokunulmazlıklarının garanti altına alınması; herkesten gelirine orantılı bir şekilde vergi toplanması; askerlik görevinin düzenli usûle bağlanması. Ferman'ın getirdiği bütün bu prensipler müslüman olsun olmasın bütün Osmanlı vatandaşlarına eşit olarak uygulanacaktı. Aslında bu prensipler Avrupada doğup gelişen liberalizmin Osmanlı İmparatorluğu'na girmeye başladığını göstermektedir. Avrupa'da liberalizmin ilk belgelerinden sayılan 1215 tarihli Magna Carta gibi Tanzimat Fermanı da ülkemizde liberalizmin doğuşunu işaret etmektedir. Tanzimat Fermanı getirmekte olduğu yeni prensiplerin yanısıra, Türkiye'de anayasal yönetime doğru atılmış bir adım olması ile de liberal bir nitelik taşımaktadır. Ferman Osmanlı vatandaşlarının can güvenliğini garanti altına alarak onun hak ve görevlerine dikkati çeker. Yine bu fermanla getirilen mal güvenliği esası ile Osmanlı İmparatorluğu'nda özel mülkiyete geçişte ve mülkiyetin, müsaderenin kaldırılması yolu ile garantiye alınmasında önemli bir dönüm noktasıdır. 1839'da Tanzimatla başlayan bu gelişme Islahat Fermanı (1856) ile daha da genişletilmiş ve açık bir ifadeye kavuşmuştur. 1858 Arazî Kanunnâmesi'nin çıkarılmasıyla özel mülkiyete geçiş daha da dikkati çeken bir özellik kazanmıştır. Öte yandan, Tanzimat Fermanı ile kurulan başta Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye (Ferman'ın ilânından sonra genişletilmiş, yetkileri artırılmıştır.) olmak üzere gerek merkezi düzeydeki ve gerekse eyâlet yönetimindeki danışma meclisleri imparatorluk yönetimindeki liberalleşmeyi belirginleştirmektedir.

Bununla birlikte önemle belirtmek gerekir ki, Osmanlı devlet adamları Tanzimatla birlikte daha liberal yapıda bir devlet yapısı kurmayı amaçlarken, bunu liberalizmin doğup geliştiği Fransa ve İngiltereyi örnek almak suretiyle yapmamışlardır. Özellikle İmparatorluğun çok uluslu yapısını gözönünde bulundurarak, bireyi devlet karşısında korurken, bu farklı unsurları imparatorluğun çatısı altında tutmak suretiyle İmparatorluğun da bütünlüğünün korunması çarelerini araştırmışlardır. Bunun için de tıpkı Osmanlı İmparatorluğu gibi otoriter ve monolitik olmayan yapıda olan Prusya ve Avusturya'nın kurumlarını inceleyerek değerlendirmişlerdir. Meclis-i Vâlâ'nın kuruluşu bunun en tipik örneklerinden birisidir ve Prusya'daki Staatsrat (Devlet Konseyi) ile Osmanlı yönetim geleneğinin senteziyle oluşturulmuştur. Prusya ve Avusturyadaki bu meclislerin esin kaynağının ise İngiltere ve Fransa'nın liberal yapıdaki kurumları olduğu bilinmektedir. Yani, Tanzimatçılar Avrupadaki liberal gelişmelerden doğrudan İngiltere ve Fransa yoluyla değil ancak, Avusturya ve Prusya yoluyla etkilenmişlerdir. Bu durum bize ayrıca Tanzimatçıların Avrupa'yı yalnızca pasif olarak örnek almadıklarını, kendi fikirlerini de eklemek suretiyle bir değişime ve fikir zenginliğine ulaştıklarını da göstermektedir.

1839'da Tanzimat'ın ilânından itibaren yönetimde ve yönetim anlayışında meydana gelen değişmelerin yanısıra, Osmanlı devlet adamları ve aydınları arasında da kimi liberal fikirleri seslendirenlere rastlanır. Bunlardan en önemlisi Tanzimat'a fikir babalığı yapmış olan ve onun teorik yönünü yazılarıyla ortaya koymuş olan Sâdik Rifat Paşa'dır. Paşa, Müntahabât-ı Âsar adı altında toplanan yazılarında,

Avrupa'da gelişen kimi liberal fikirleri Osmanlı kamuoyuna tanıtır. Sâdık Rifat Paşa Viyana'da elçiliği sırasındaki gözlemlerini "Avrupa'nın Ahvâline Dâ'ir Risâle" isimli bir yazısında dile getirir. Avrupa'nın gelişerek ileri bir seviyeye ulaşmasının nedenlerini gözlemleriyle açıklar. O'na göre bir devletin medenî (usûl-i me'nûsiyyet ve medeniyyet) olması için, "akvâm ve milletin can ve mal ve ırz ve i'tibârı hakkında emniyyet-i kâmile" ve "hukûk-ı lâzime-i hürriyyetin... icrâsı" gereklidir. Avrupa'da basın özgürlüğünün bulunduğunu belirten Sâdık Rifat Paşa, belki de ilk kez doğulu devlet anlayışından farklı liberal bir devlet yönetimi ve anlayışını öne sürer. O'na göre "hükümetler halk için mevzû' olub, yoksa halk hükümetler için mahlûk" değildir. Paşa, İmparatorlukta ilk kez insan hakları üzerine fikir yürütmektedir, hamallığı insan onuruna uymayan bir iş olarak görür.

Tanzimat Dönemi (1839-1876) liderlerinden Mustafa Reşid, Âlî ve Fuad Paşalar da liberal düşünce ve görüşler öne sürerler. Dönemin bütünü gözönünde bulundurulduğunda hakim olan temel yaklaşımın liberal bir yönetim anlayışı ve ekonomi olduğu göze çarpar. Fuad Paşa ve Âlî Paşa mülkiyete hürriyet istemektedirler. Onlara göre, eğer Osmanlı İmparatorluğu'nda mülkiyet hakkı tanınırsa, ekonomik gelişme bireylerden başlayarak hızlanacaktır. Bunun için gerekli adımları da atarlar. Tanzimat Fermanı'nın ilân edilmesinden sonra , kişilerin mallarına ölümlerinden sonra ya da görevlerinden alınınca el konulması gibi sermaye birikimini engelleyen önemli bir engel olan müsadere sistemi kaldırılır. 1858' de çıkarılan Arazî Kanûnnâmesi ile imparatorluğun hemen tamamını kapsayan devlet malı arazi (mirî arazi) sisteminden özel mülkiyete geçiş başlatılır.

Tanzimatçı devlet adamlarına göre ticaret liberalleştirilmelidir. Serbestî-i ticaret onlar için ulaşılması gereken bir hedeftir. Ticareti desteklemek amacıyla bankacılığı başlatırlar. Bugün halâ yaşayan özel teşebbüslerden kuruluşlarından birisi olan Şirket-i Hayriye vapur işletmesi onların eseridir. Sanayi alanında ise öncelikle devlet eliyle sanayileşmeyi denerler. Günümüzdeki organize sanayi bölgeleri uygulamasına benzer fabrikalar kurarlar. 1840'lardan 1860'lı yıllara kadar süren bu girişimlerin olumsuz sonuçlanması üzerine özel sektöre destek vermek ve bir özel sektör yaratmak amacıyla esnafı birleştirerek, şirketler oluşturmak ve gümrük duvarlarını yüksek tutarak bu oluşumu himaye etmek yolunu tutarlar. Öte yandan, yabancı sermayenin İmparatorluğa getirilmesini, devletin elindeki fabrikaları özel kesime bırakarak, ekonomik hayattan elini çekmesi gereğine işaret ederler. Bununla birlikte onların bütün bu teşebbüsleri eksik ve yetersizdir. İmparatorlukta bilgi birikiminin yokluğu, ekonominin esaslarını bilen, kavrayan insanların bulunmaması Avrupa karşısındaki teknolojik yetersizlikler ve rekabet ne devlet eliyle sanayileşmeye ve ne de bir özel sektörün filizlenmesine imkân tanır. Yapılan hemen bütün teşebbüsler yarım kalır.

Ancak, bütün bu eksik ve yetersizliklerine rağmen Tanzimat Dönemi yeni ve dinamik bir genç kuşağın doğmasına ve yetişmesine vesile olur. Tanzimat'ı ve Tanzimatçıları eleştirmekle yola çıkan bu yeni kuşak farklı fikir ve ideolojik yaklaşımların ortaya çıkmasını sağlar. İbrahim Şinasi (1824-1871), Avrupayı tanıyan bir aydın olarak, 1862 yılında çıkarmaya başladığı Tasvîr-i Efkâr Gazetesi ile

akıl, kanun ve devletin görevleri üzerine liberal fikirler ileri sürer.O'na göre devlet toplumun çıkarlarını korumalıdır. Ekonomik görüşleri ise hür teşebbüsten yanadır. Nasıl doğayı etkileyen kanunlar varsa ekonomiyi etkileyen kanunlar da bulunmaktadır, sermaye ve özel tasarrufun önemine değinmektedir.1865'ten sonra ise Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın öncülüğünde Yeni Osmanlılar Cemiyeti bir muhalefet hareketi olarak doğar. Yeni Osmanlılar yönetiminde padişahlığın da korunduğu anayasal bir monarşi, yani meşrutiyeti öngörürler. Görevleri açısından sınırlı bir devlet tercihleridir. Yeni Osmanlı yönetiminde meşrutiyeti savunurlarken buna paralel olarak ekonomide de daha belirgin bir şekilde liberal fikirler ileri sürerler. Himayeciliğe karşı çıkararak serbestî-i ticareti savunan Namık Kemalçeşitli yazılarında, tekel demek olan "yedd-i vahit" usûlüne şiddetle karşı çıkar. Serbest ticaretin İmparatorlukta geçerli olmasını ister. Özel girişimciliğin ve özel şirketlerin bulunmamasını ,Osmanlının geri kalmasının en önemli nedenleri arasında sayar.

XIX. Yüzyılın ikinci yarısından sonra, iktisat düşüncesinin geliştiğini ve gelişmede ekonomik model olarak liberal ekonominin geçerli olduğunu öne süren örnekler görülmeye başlar.Siyasal düşünce tarihimiz açısından önemli fikir odaklarından birisi olan Mekteb-i Mülkiye'de iktisat dersleri veren Sakızlı Ohannes Paşa, Türkiye'de klasik liberal ekonomiyi savunan eserler kaleme alır. "Mebâdî-i İlm-i Servet-i Milel" isimli eseri daha isminden başlayarak Adam Smith'in "Ulusların Zenginliği" adlı eserinin ve onun liberal iktisat anlayışının Türkiye'deki temsilcisidir. Eserinde, servetin istihsalı (üretimi), tedavülü (dolaşımı), inkisâmı (bölüşülmesi), ve istihlâki (tüketilmesi) konularını ele alır. İmparatorluğun kalkınması için serbest rekabeti gerekli görür, himayecilik ,devletçilik ve tekel usûlüne, narha (devletin fiyatları belirlemesi) karşıdır. Eserinde mülkiyeti savunan Paşa o dönemde Avrupa'da tartışılmakta olan sosyalizmi eleştirir ve insan doğasına aykırı olduğunu belirtir.

Namık Kemal ve Ohannes Paşa'dan sonra liberal fikirlerin de içinde yer aldığı bir diğer önemli yayın faaliyeti Maarif Nazırlarından Münif Paşa tarafından çıkarılan Mecmua-i Funûn (1863)olmuştur. Paşa'nın kurduğu Cemiyet-i İmiye-i Osmaniye'nin bir yayın organı olarak çıkarılan derginin temel amacı, kurulmakta olan üniversitenin (Darü'l-fünûn) ve Osmanlı dünyasının uzak olduğu, yeni bilgi dalları hakkında bilgi vermektir. Dergide, Ohannes Paşa ile İttihad ve Terakki'nin ünlü maliye bakanı Cavit Bey 'in iktisadi sorunlar üzerine yazdıkları makaleleri de yer almaktaydı. Fransa'daki ansiklopedistlerinkine benzer bir işlevi olan Mecmua-i Fünûn çevresi Avrupa'da ortaya konulan bilimsel yenilikleri Osmanlı aydınlarına aktarmaya çalışıyorlardı.

Tanzimat'ı, I. Meşrutiyet (1876-78)'in ilânı izler. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin muhalefeti ve Mithad Paşa'nın çabaları sonucu 1876 yılında ilk anayasamız olan Kanûn-ı Esasî ile Osmanlı İmparatorluğu meşrutiyet yönetimine geçer. Tanzimat ile giren yeni düşünceler, ülke yönetiminde parlamenter bir yapının doğmasına yol açmıştır. Ancak, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ile başlayan bunalım ve II. Abdülhamid'in Meclis-i Meb'ûsan'ı kapatmasıyla girilen yeni mutlakî dönem, yönetime karşı İttihad ve Terakki Cemiyeti etrafında kümelenen yeni bir Jön Türk

muhalefetini doğurur. Jön Türklerin yurt dışında ve yurt içinde yaptıkları yazılı ve sözlü muhalefet, 1908 yılında II. Meşrutiyet ile yeni bir anayasal ve parlamenter bir dönemle neticelenir.

II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1918) olarak adlandırdığımız ve Türk siyasal hayatının her yönüyle en canlı ve hareketli dönemi olan bu evrede İmparatorluğun kaderi İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin elindedir. Cemiyet, II. Abdülhamid'li yıllar boyunca, Avrupa'da Paris'te Ahmed Rıza ve Prens Sebahaddin çevresinde toplanan Jön Türklerle, İstanbul ve ağırlıklı olarak Rumeli'nde Tıbbiyeli ve Harbiyeli öğrenci ve subaylar arasında gelişmiştir. Gerçekte, monolitik bir fikir bütünlüğü göstermez. Bünyesinde Osmanlıcılıktan, Liberalizme, İslâmcılığa, Türkçülükten, Batıcılığa kadar uzanan geniş bir fikir yelpazesi vardır. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ekonomik görüşleri ise 1908-1914 yılları arasında liberal ekonomiye yönelik bir çizgi izler. Bu ekonomi politikasının mimarı "İttihad ve Terakki'nin mâli siyasetinin nâzımı ve ruhu telâkki edilen" Mehmed Cavid Bey (1875-1926)'dir. Selanikli bir tüccarın oğlu olan Cavid Bey, ekonomik görüşleri bakımından klasik liberal okulun koyu savunucularından birisi olmuştur. Bu alandaki görüşlerini, kaleme aldığı çeşitli makale ve kitaplarında ele almıştır. Cavid Bey ilk yazılarını *Mecmua-i Fünûn*'da yayınlamış, çağının Avrupa'da gelişen iktisat bilmini ve istatistik alanındaki gelişmelerini Osmanlıya aktaran kişi olmuştur. En önemli eseri *İlm-i İktisat* adını verdiği dört ciltlik eseridir. Ayrıca, yine ülkemiz için bir ilk sayılabilecek olan *İhsâiyyât* isimli bir istatistik kitabı daha bulunmaktadır. Cavid Bey, II. Meşrutiyet'in ilânından sonra dönemin ünlü felsefecilerinden olan arkadaşları Rıza Tevfik ve Ahmed Şuayib ile birlikte Türkiye'de liberal ve pozitivist düşünce hareketinin en önemli yayın organlarından biri kabul edilen *Ulûm-ı İktisâdiyye ve İctimâiyye Mecmuası*'nı 1908-1910 yılları arasında 24 sayı olarak çıkarmıştır. O'nun bir diğer önemli uygulaması da İmparatorlukta özel teşebbüsü geliştirip güçlendirmeyi amaçlayan *İ'tibâr-ı Millî Bankası*'nı 1917'de kurması olmuştur. Altı yılı aşkın mâliye bakanlığı ve mensubu olduğu İttihad ve Terakki'nin iktidarda söz sahibi olduğu dönem boyunca kapitülasyonların kaldırılması gerektiğini savunmuş, bunu Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'nda tarafsız kalması karşılığı olarak İngiltere ve Fransa'ya kabul ettirmeyi düşünmüştür. Kitabında Marksizmi eleştiren ve hayalci bulan Cavid Bey, ondokuzuncu yüzyılın en ünlü iktisatçılarından biri olduğu liberal görüşü savunan Manchester Okulu'nun takipçilerindedir. Kaleme aldığı eserlerinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun kalkınmasının ancak, dünya ekonomisiyle bütünleşmesi yoluyla olabileceğini ve bu amaçla yabancı sermayenin ülkeye gelmesi gerektiğini savunmuştur. Himayeciliğe karşı çıkmış, İmparatorlukta özel teşebbüsün geliştirilmesi gereğine dikkati çekmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalistleşmesini savunarak, serbest ticarete verdiği önemi "... serbestî-i mübâdele beyne'l-milel ticaretin hayâ'il (hayalleri) ve mevânî'inden (engellerinden) âzâde olarak icrâsı, bizce bir ka'ide-i esâsiyye-i iktisâdiyyedir, âdetâ bir kanûndur." sözleriyle ifade eder.

Osmanlı İmparatorluğu'nda liberalizm denildiğinde akla gelen bir diğer önemli isim de hiç kuşkusuz, Prens Sebahaddin ve grubudur. Prens Sebahaddin, Osmanlı İmparatorluğu'nu yeni baştan canlandırmak için asgari devlete ve serbest girişimin

gücüne inanan bir liberal politikacı olarak dikkati çekti. Düşünce istemini oluştururken İngiliz ya da bir başka deyişle Anglo-Sakson toplum yapısından etkilendi. Science Social'i yani İlm-i İctima'yı kuran Le Play Okulu'na ve bu okulun önde gelen temsilcilerinden olan Edmond Demolins'e bağlandı. Prens'e göre toplumlar cemaatçi (formation communautaire) ve infiratçı (formation particulariste) olarak ikiye ayrılırlar. Birinci tür toplumlarda bireyler kendilerinden çok bağlı buldukları aile, cemaat, grup veya partiye güvenmektedirler ve her şeyi toplumdan, devletten beklerler. İkinci tür toplumlarda ise birey öncelikle kendi gücüne dayanır, üretim gücü yüksek, müteşebbis ve bağımsız karakterlidirler. İşte, O'na göre Osmanlı İmparatorluğu'nu içinde bulunduğu sıkıntıdan kurtarabilecek olan bu tarzda yetişen bireylerdir. Bunun dünyadaki en iyi örneği ise Anglo-Saksonlardır. Anglo-Sakson toplumu adem-i merkezi (desantralize) bir teşkilat yapısına ve kişisel düzeyde girişimci, bireyci bir toplumdur. Prens Sebahaddin, bu düşüncelerini *İttihad ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar ve Türkiye Nasıl Kurtarılabilir* adlı yazılarında Osmanlı kamuoyuna duyurmuştur. Yine Edmond Demolins'in *Anglo-Saksonların Esbâb-ı Faikiyyeti Nedir* isimli eserini de Türkçeye çevirerek yayınlamışlardır.

Prens Sebahaddin'in Osmanlı siyasal hayatında rol alışı, babası Damad Mahmud Paşa'nın Abdülhamid'e muhalefet ederek Paris'e kaçması ile başlamıştır. Burada cemiyete girerek, cemiyetin lideri Ahmed Rıza Beyle liderlik çekişmesine girdi. Sonuç olarak 1902'de Paris toplanan Jön Türk Kongresi'nde meydana gelen bölünme sonucu İttihad ve Terakki'den ayrılarak bu cemiyete karşı "Osmanlı Hürriyetperverân Cemiyeti"ni kurarak muhalefete geçti. 1906'da Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kurdu. Meşrutiyet'in ilânından sonra 1908'de Ahrar Fırkası kendi taraftarlarınca oluşturuldu. Prens ve taraftarları, dönem boyunca İttihad ve Terakki'ye karşı güçlü bir muhalefet yapmışsa da önemli bir varlık gösterememiştir.

I. Meşrutiyet Dönemi'nde ortaya çıkan bir diğer parti de 21 Kasım 1911'de kurulan, Hürriyet ve İtilâf Fırkası olmuştur. Ekonomik görüşleri bakımından liberal eğilimli gibi görünen bu partide Prens Sebahaddin'in teşebbüs-i şahsi ve adem-i merkeziyetçi görüşleri öne sürülmüştür.. Ancak, bu parti gerçekte liberal fikirleri savunmaktan uzak ve liberal düşünceler etrafında toplanan kişilerden oluşmuş görünmemektedir. Hürriyet ve İtilâf aralarında belki liberaller olmakla birlikte, düşünsel bakımdan türdeş olmayan, temelde İttihad ve Terakki'ye karşı olan, ve bu cemiyetde tutunamayarak uzaklaştırılmış, azınlık milliyetçiliğine yatkın kişilerin meydana getirdiği bir siyasal oluşum olarak ön plana çıkmıştır. Bu bakımdan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nı Osmanlı İmparatorluğu'nda liberalizmi temsil eden unsurlar arasında saymak tarihi gerçeklik bakımından pek de doğru bir karar olmayacaktır.

II. Meşrutiyet Dönemi'nin 1914-1918'li yılları ise ekonomide liberalizmden uzaklaşarak, millî iktisat politikalarına yönelindiği ve yerli bir burjuvazinin yaratılmaya çalışıldığı yıllar olmuştur. I. Dünya Savaşı'na rastlayan ve ülke topraklarının üçte birinden fazlasının elden çıktığı bu yıllarda, İttihad ve Terakki Cemiyeti savaşın da getirdiği zorlamalarla millî bir iktisat politikası izler.

Sonuç olarak, XIX. Yüzyıl Türkiye'ye liberal düşüncelerin girdiği yıllar olur. Ancak, bu daha çok yenilik ya da ıslahat kavramları içerisinde saklı bir liberalizmdir. *Osmanlılık* olarak adlandırdığımız ve yüzyıl boyunca İmparatorluğu kurtarma yolunda en önemli fikir akımı olarak, Tanzimat'tan itibaren ortaya konulan düşüncenin bir uzantısı olarak ortaya çıkmış görünmektedir. Nitekim, Osmanlıda ilk liberal düşünceleri ortaya atanların aynı zamanda Osmanlılık düşüncesini ortaya atanlar olduğu görülür. Sâdik Rifat Paşa, Mustafa Reşid Paşa, Âlî ve Fuad Paşalar, liberalizmi savunan başta Namık Kemal olmak üzere Yeni Osmanlılar hareketinin mensupları, Münif Paşa, Sakızlı Ohannes Paşa, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ekonomi, toplum ve siyasi sorunlarda liberal yaklaşımlara sahip önde gelen üyeleri Cavid Bey, Prens Sebahaddin bu isimlere verebileceğimiz belli başlı örneklerdir.

Böylelikle, yüzyılın ikinci yarısından itibaren, liberalizm kelime olarak telâffuz edilmeye başlanır. XIX. Yüzyılın sonlarında ise Münif Paşa, Sakızlı Ohannes Paşa, Cavid Bey, Prens Sebahaddin gibi liberalizm taraftarlarının savunulur ve kısmen de olsa uygulanır.. Bununla birlikte, XIX. Yüzyıl boyunca Avrupa'nın güçlü devletlerinin siyasal, ekonomik ve malî baskıları altında bunalan ve Avrupalı ülkelerin nüfuz ve çatışma alanı içerisine çekilen Osmanlı İmparatorluğu bağımsızlığını önemli ölçüde kaybetmiştir. Dünyaya açık Osmanlı iç pazarı , Avrupalı sermayenin hammadde kaynağı ve yatırım alanı haline gelmekten kurtulamamıştır. Giderek ağırlaşan dış borçlar ve kapitülasyonların varlığı, malî bağımlılığa ve Duyûn-ı Umûmiye yönetimine kadar uzanmıştır. Tüm bu nedenler ve yeniliğe karşı gösterilen direnç dolayısıyla İmparatorluk yönetimi ve ekonomisi liberal bir yapıya kavuşturulamamış, ortaya konulan düşünceler ve harcanan çabalar çoğunlukla yarım teşebbüsler olarak kalmıştır. Hiç şüphesiz, uygulayıcıları da günümüze kadar süren haklı, haksız eleştirilere maruz kalmışlardır.

[1] Bu dönemde yapılan yenilik hareketleri ve düşünce alanındaki değişimler için şu kaynaklara bkz. Ahmet Refik Altınay, **Lâle Devri**, Ankara, 1973. Yusuf Akçura, **Osmanlı Devletinin Dağılıma Devri**, Ankara, 1940. Enver Ziya Karal, "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri" , **Tanzimat I**, İstanbul, 1940. ss.13-30. Ercüment Kuran, "Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri" , **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara, 1976, ss.1003-1013. Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul, 1978, s.41-126.

[2] III. Selim'e sunulan ıslahat lâyhaları hakkında bilgi için başlıca şu eserlere bakılmalıdır.**Tarih-i Cevdet**, c. VI, Dersaadet, 1309, s. 3-54; Karal, E.Z., "Nizam-ı Cedid' Dair Lâyhalar", **Tarih Vesikaları**, I, ss. 414-425, II, (1942-1943) ss. 104-111, 342-351, 424-432. Konu hakkındaki yorumlar için ayrıca bkz. Karal, E. Z., **Osmanlı Tarihi**, V, Ankara. 1983. Shaw, Stanford, E. Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, c.1, (Çev.:M.Harmancı) İstanbul, 1983, Berkes, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Ankara, 1978, s. 87-92.Yediyıldız, Bahaeddin, "Batılılaşmanın Temelleri Üzerine Bazı Düşünceler", **Birinci Millî Türkoloji Kongresi, (İstanbul, 6-9 Şubat, 1978), Tebliğler**, İstanbul, 1980, ss.327-335.

[3] Bu dönem hakkında yukarıda belirttiğimiz eserlerin yanısıra şu araştırmalara bkz.:Shaw, Stanford, **Between Old And New. The Ottoman Empire Under Sultan Selim III, 1789-1807**,Cambridge, 1971. Gencer, Ali İhsan,

[4] Sened-i İttifak hakkındaki tartışmalar için bkz.: İnalçık, Halil, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", **Belleten**, XXVIII/112, (Ankara, 1964), ss. 630-622. Önsoy, Rifat, "Sened-i İttifak ve Türk Demokrasi Tarihindeki Yeri", **Türkiye'de Demokrasi Hareketleri Konferansı 6-8 Kasım 1985, H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 4, sayı 1, (Ankara, 1985) ss. 24-30.